

Evliyâ Çelebi Ne Zaman Doğdu, Ne Zaman Öldü?

Nuran Tezcan

(Resim 07)

Semih Tezcan, “Evliya Çelebi’nin Doğum Günü” başlıklı yazısında seyyahın doğum yılının -kendi yazdığı gibi- hicrî 1020 (miladî 1611) olabileceğini kabul eder, ancak yine kendisinin bildirdiği “10 Muharrem” doğum gününün, Evliyâ’nın bir yakıştırması olduğunu, makul sebepler göstererek ileri sürer.¹¹ Kısa bir süre önce ileri sürülen bu sav üzerinde herhalde başka Evliyâ uzmanları da görüşlerini bildireceklerdir. Öte yandan, doğum günü tartışmalı olsa da doğum yılı üzerinde tartışılmayan yazarın ölüm tarihi söz konusu edilecek olursa, gün bir yana dursun, yıl üzerinde bile araştırmacılar arasında görüş birliği yoktur.

Mezarının nerede olduğu bilinmeyen Evliyâ’nın ölüm tarihi *Seyahatnâme*’ye göre belirlenmeye çalışılmış, *Seyahatnâme* araştırmalarının başlangıcından bu yana farklı ölüm tarihleri kabul edilmiştir. Bu konuda ileri sürülen görüşlere birkaç örnek:

Mordtmann 1863’te ölüm tarihini 1680 olarak verir.¹² Reşad Ekrem Koçu, Evliyâ’nın sadrazamlığa Kara Mustafa Paşa’nın getirdiğini öğrenmiş olduğunu, fakat Viyana kuşatmasından haberi olmadığını yazar; “Evliyâ’nın 1683’e doğru Viyana bozgunu felaketini görmeden öldüğünü anlıyoruz” der.¹³

1947’de Cavid Baysun, *İslam Ansiklopedisi*’ndeki geniş kapsamlı Evliyâ Çelebi maddesini yazarken *Seyahatnâme*’deki bilgilerin güvenilirliğine ilişkin kuşkularını dile getirmiş ve bu eserden ancak başka kaynakların doğrulaması koşuluyla yararlanılabileceğini vurgulamıştı. Bu bağlamda *Seyahatnâme*’nin sonunda geçen 1094 tarihini bile kuşku ile karşılayan Baysun, Evliyâ’nın 1683 Viyana seferinden haberdar olmadığını, bu yüzden 1094’ün kopya hatası olabileceğini ileri sürmüştü. *Seyahatnâme*’deki hicrî 1093 (m.1682) yazarın ölüm tarihi olarak kabul etmişti.¹⁴

11 Semih Tezcan, “Evliya Çelebi’nin Doğum Günü” *Toplumsal Tarih ve Toplum*, sayı 207, Mart 2011, s. 64-7.

12 A.D. Mordtmann, “Skizzen aus Kleinasien”, s. 414.

13 Reşad Ekrem Koçu, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* 1. İstanbul [1943] s. 11.

14 *İA* cilt IV, s. 406.

1949'da E. Rossi de Evliyâ Çelebi'nin ölüm tarihini 1682 olarak kabul ettiği için Vatikan Kütüphanesinde bulunan 1685 tarihli Nil haritasını onun yapmış olamayacağı sonucuna varmıştı.¹⁵

Kreutel, Evliyâ Çelebi'nin 1665 yılında Viyana'ya gönderilen Türk elçilik heyeti üzerine yazdıkları hakkında kaleme aldığı makalesinde -bu makalede, aynı döneme ait Türk ve Avusturya kaynakları karşılaştırılmıştır- *Seyahatnâme*'deki Viyana bölümünü belgelere dayanarak irdeler, bir yandan Evliyâ Çelebi'nin anlattıklarının arka planını gösterir, öbür yandan da *Seyahatnâme*'nin belgelerin ötesinde tarihe nasıl bir kapı açtığını yansıtır. Kreutel, bu yazısında özellikle Evliyâ'nın 1683 Viyana seferinden haberi olduğunu ve bunu meczup bir dervişin ağzından bir kehanet gibi "*Allâh bu bâğı ve kal'a-i Beçi doksan dörtte İslâm eline vermeye...*" diye dile getirdiğini, dolayısıyla *Seyahatnâme*'nin sonunda geçen 1094 (=1683) tarihinin kopya hatası olmayıp doğru olduğunu, yazarın ölümünün de bu tarihten sonra olması gerektiğini ortaya koymuştu.¹⁶

Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*'yi, kendisinin artık seyahatlerine son vermiş olduğu yaşlılık döneminde Kahire'de ikamet ederken gerek Mısır'da ve öteki Osmanlı ülkelerinde vuku bulan önemli olayların tarihlerini ardarda sıralayarak bitirir. Eserde geçen en son tarih, 1094'tür (X. cilt Y450a): *Ve sene 94 Buhayre hâkinde âsî Benî Vefâyı Magribî üzre tecride asker gidüp anlar dahi emân ile mutî' olup re'âyâ oldular.*

Kreutel'in bu makalesinin yayımlanmasından sonra Evliyâ'nın ölümü için en erken tarih olarak 1684 ya da 1685 yılı -soru işaretiyle de olsa- kabul edilmeye başlanmıştı.

Fakat 1980'de Karl Teply, başlığını Türkçeye "İmparator şehri Viyana üzerine Türk rivayetleri ve efsaneleri" olarak çevirebileceğimiz kitabında Evliyâ'nın ölümü için kabul edilebilecek en erken tarihin 1687 olması gerektiğini ileri sürdü.¹⁷ Teply'nin belirlemesi, vaktiyle Viyana'daki St. Stephan Katedrali çan kulesi üzerinde takılı olan ay-

15 E. Rossi. "A Turkish Map of Nile River, about 1685". *Imago Mundi* 6 (1949) s. 73-75.

16 R. Kreutel, "Ewlijâ Çelebis Bericht über die türkische Grossbotschaft des Jahres 1665 in Wien", s. 226. dipnot 137.

17 K. Teply, *Türkische Sagen und Legenden um die Kaiserstadt Wien*. Bkz. orada s.12; 50-52).

yıldızlı kule tacının oraya konması ve kaldırılması tarihçesine dayanıyordu.¹⁸

Evliyâ Çelebi bu ay-yıldızdan şöyle bahseder: “...*Ba‘dehu Süleymân Hân bî-feth bu kal‘a altından gidince Ferdina[n]d Kral Süleymân Hân‘ın altun Kızılelma topu üzre bir altun ay ve bir gümüşden güneş tasvîri komuşdur. Ba‘dehu Süleymân Hân kendü topu üzre küffârın tasaddurâne bir gayri şeyler koduğiyçün,“Hâzır ol üstüne seferim vardır” deyüp Alman seferine gelüp bir yılda yüz yetmiş altı pâre kal‘asın feth edüp elin vilâyetin harâb u yebâb edüp âhur-ı kâr Süleymân Hân‘ın topu üzre ay ve güneş tasvîrin Ferdinand Kral endirüp Süleymân Hân ile akd-i sulh ederler. (VII. Cilt, 61b)*

Oysa, Teply’nin Viyana şehri tarihi kayıtlarına dayanarak bildirdiğine göre katedralin tepesindeki ay ve yıldız, oraya 1516’da takılmış, 15 Temmuz 1686’da indirilmiştir.¹⁹ Evliyâ, 1665’te Viyana ziyareti sırasında ancak bu ay-yıldız görmüş olabilirdi. Oysa Evliyâ, çan kulesinin tepesinde rûzgârda dönen “*çatal matal haç gibi bir altun şey*”, “*haç şekilli çarh*”, “*bir gûne haçlı çarh*” görmüş olduğundan söz etmektedir. Bu “döner çifte haç”, kuleye 31 Ekim 1687’de takılmış olduğuna göre Evliyâ’nın bunu görmüş olmasına imkân yoktur. Demek ki yazar, 31 Ekim 1687’de hayattaydı, St. Stephan Katedrali’nin tepesine böyle bir döner haç takıldığını haber almış, eserinin St. Stephan Katedrali’ni tasvir ettiği kısmını buna göre değiştirmişti. Şu satırları kule tacının değiştirilmesinden sonra yazmış olmalıdır:

Ba‘dehu mürûr-ı eyyâm ile sene 1048 târîhinde Sultân Murâd Hân-ı Râbî‘ Bağdâd-ı behîst-âbâdı feth edüp Kostantiniyye‘ye gelince bâde tevbesin bozup merhûm olup cülûs-ı İbrâhîm Hânîde Nemse çâsârı (---) (---) nâm kral-ı bed-fi‘âl sulh-ı Süleymân Hân‘a muhâlîf nâ-hemvâr bir iş edüp Süleymân Hân‘ın topu üzre çatal matal haç gibi bir altun şey komuş.

“Niçün bu haç şekilli şeyi Süleymân Hân‘ın kızilelma topu üzre konunuz?” dediğimde,

“Altun top üzre kuş konmasın deyü ol **haç şekilli çarhu** koduk” deyü cevâb verdiler, ammâ hakkâ ki kuş konamaz, **rûzgâr-ı zorkârdan dahi fırlak gibi döner bir gûne haçlı çarhdır**. Bunu dahi Süleymân Hân gibi

18 Bunun resmi için bu kitapta bkz. 447 ve Resim 100.

19 Bkz. Teply1980, s. 52.

top üstünden endirir bir cerî pâdişâh-ı Cem-azâmet elbette bulunur ola.
(VII.61b)

Tekrarlarsak: Teply, 1687’de konan “döner çifte haç”ı görmesine imkan olmayan Evliyâ’nın bundan herhangi bir şekilde haberdar olduğunu ve *Seyahatnâme*’nin bu bölümünü, sonradan edindiği bilgilere göre oluşturduğunu düşünür. Evliyâ’nın daha önce gördüğü çan kulesine ilişkin gözlemlerini, daha sonra duyduklarıyla birleştirerek kurmacalaştırmasını onun 1687’de hayatta olduğunun kanıtı olarak kabul eden Teply, ölüm tarihinin de en erken 1687 olması gerektiğini ileri sürer.²⁰

Teply’nin kitabı özellikle tarihçiler tarafından gerektiğince kullanılmamış olduğu için onun bu sağlam belirlemesi, Evliyâ Çelebi araştırmalarında bugüne kadar yankı bulmamıştır. Bugün bunun üzerine kuşkusuz yeniden düşünmek gerekiyor.

Yakında yayınlanmış olan Evliyâ Çelebi’nin Nil haritasının²¹ üzerinden çıkarılabilen en erken ölüm tarihi 1685’tir. Oradaki metinde, 1661-1664 yıllarında Mısır valiliği yapmış ve 12 Aralık 1685’te idam ettirilmiş olan Defterdâr Melek İbrâhîm Paşa’dan “*rahmetu’llâhi aleyh*” denerek söz edilmiştir. Bu, haritanın 1685’te veya daha sonra yapılmış olduğunu göstermektedir.²² Harita ile *Seyahatnâme* arasında gerek bilgi gerekse söz varlığı ve üslup özellikleri bakımından saptanan paralelliklerin yanı sıra, haritanın Evliyâ Çelebi’nin gözetiminde yapıldığını ortaya koyan, Evliyâ Çelebi’nin haritayla doğrudan ilgisini gösteren ipuçları da bulunmaktadır:

Birincisi, Nil haritasının doğusunda Evliyâ’nın Nil seyahatinin önce Hac yolculuğu sırasında geçtiği ve *Seyahatnâme*’de zikrettiği su kaynakları bulunan konak yerleri yer alır.²³ Bunların arasında Evliyâ’nın hac yolculuğu sırasında uğradığı Tûr-ı Sînâ’daki “deyr” de bulunmaktadır.²⁴ Evliyâ, bu “deyr”in (St. Catherine Manastırı) patri-

20 (K.Teply. 1980.52; ayrıca bkz. C. Römer “*Seyahatnâme*’deki Halk Hikâyeleriyle Avusturya Halk Hikâyelerinin Karşılaştırılması”, Bu kitapta bkz. 444-453.

21 R. Dankoff - N. Tezcan. *Evliyâ Çelebi’nin Nil Haritası “Dürr-i bâ-misîl in ahhâr-ı Nil”*. YKY 2011.

22 E. Rossi. A.g.y. 75

23 Bkz. R. Dankoff-N. Tezcan 2011. s. 104-111 (M bölgesi)

24 Bkz. R. Dankoff-N. Tezcan 2011. s. 111 (M51).

ğinden geçiş belgesi (*papinta kâğızlar*) almıştır (Y380b-381a)²⁵. Ayrıca haritanın kuzeydoğusunda Evliyâ'nın önceki seyahatlerinde geçtiği şehirler karışık bir biçimde serpiştirilerek gösterilmiştir.²⁶ Bunların çoğu Anadolu'da bulunan şehirlerdir (Malatya, Erzincan, Kütahya, Antalya, Antakya, Bolu gibi). Bu yer adlarının bulunması, Evliyâ'nın kendi seyahat hafızasının haritaya yansımaları olabilir mi? Belki de bunlar, hayal edip de gerçekleştiremediği “*atlas kitâbı*” (IV.213b; 226b) projesinin izdüşümü sayılmalıdır.

İkincisi ise, yukarıda belirttiğim gibi haritada Defterdâr Melek İbrâhîm Paşa'nın (öl. 1097/1685) “*rahmetu'llâhi aleyh*” ifadesiyle zikredilmiş olmasıdır (bkz. R. Dankoff-N. Tezcan 2011. s. 81-Jb1). Evliyâ, kendisinin Kahire'ye yerleşmesinden önce, 1661-1664 yıllarında Mısır valisi olan Defterzâde Melek İbrâhîm Paşa'nın Kadem'ün-Nebî'de yaptırdığı hayratlarından *Seyahatnâme*'de övgüyle bahsetmiştir (Y115b-116a; Y224a; Y225b). Ayrıca Evliyâ, Nil yolculuğu dönüşünde Kethûda (Semiz) İbrâhîm Paşa'dan sonra Mısır valisi olan (1673-1675) Canpolâdzâde Hüseyin Paşa'ya intisap eder ve onun hayratlarının yapımına bizzat şahit olur: “*Ve yine bu Nîl'i sed etmek için Kadem'ün-Nebî önünde ve beled-i Besâtîn önünde Cîze hâkinde ve Nîl sâhilinde iki sedd-i resîfler inşâ etdi kim her biri Nîl içinde yüzer zirâ' girmişdir ve seksener zirâ' kadleri ve ellîşer zirâ' arzları. Böyle birer sedd-i kavî olduğuna hakîrin fakîrâne tarihidir: Evliyâ göricek esâsın anı / Dedi târihini binâ-yı azîm. Sene (...) (Q 351a P345a). Defterdar Melek İbrâhîm Paşa'yla da (öl. 1097/1685) Kandiye kalesi fethi sırasında bizzat tanışmıştır. Sadrazamın emriyle 1669'da Kandiye kalesinin fetihini anlatmakla görevlendirilen (VIII. 288a, 292a, 305b) ve bu savaşa şahit olan Evliyâ Çelebi, bu fetihle ilgili olayları ve gözlemlerini anlatır (VIII. 288a- 305b). Savaşa askerleriyle katılan paşalar hakkında bilgi verir ve Kethûda Ebu'l-Hayr İbrâhîm Paşa başkanlığında yürütülen barış görüşmelerini bizzat izler. Bu paşalar arasında Şam valisi Defterdâr*

25 *Seyahatnâme*'de “*Ve Freng butrîki bir sâ'at bağışlayup bir papinta kâğızları verdiler kim, “Seyyâh-ı âlemdir gelüp Tûr-ı Sînâ'yı ziyâret etmişdir. Yedi kıral diyârında kimse mâni' olmaya” deyü yedi butrikden papıntalar alup...*” (Y381a) diye belirttiği bu belge Yunanca olarak Pinelopi Stathi tarafından bulunup İngilizce olarak yayımlanmıştır. Bkz. Stathi, Pinelopi. “Greek Patriarchal Letter for Evliya Çelebi” *Archivum Ottomanicum* 23. 2005/2006. 263-268; Tezcan, Nuran “Evliya Çelebi'nin Belgesel İzi “Papinta Kâğız” *Toplumsal Tarih* (Mayıs) 2007. 31-35.

26 Bkz. R. Dankoff-N. Tezcan 2011. s. 111-113 (N bölgesi).

İbrâhîm Paşa (Defterdâr-ı sâbık Şam vâlisi Melek İbrâhîm Paşa) da bulunmaktadır (VIII. 290 a-b, 302 a-b, 305a).²⁷ Evliyâ, Defterdâr İbrâhîm Paşa'nın Kandiye'de yaptırdığı konak ve mektep, cami gibi hayratlarından söz eder (VIII. 314a, 315b). Evliyâ, onun Mısır valiliği sırasında (1660-1664) Kademü'n-Nebî'de yaptırdığı kasırları, camî, matbah, tekye-i türendâz, kubbe, içinde sakiyyeler ve hücreler bulunan zaviye, ayrıca çeşitli limon, turunc ağaçları olan bahçe gibi hayratlarından c' övgüyle söz eder (X. 109b, 115b-116a, 223a, 224a, 225b).²⁸

Bu bilgiler Evliyâ Çelebi'nin 1685'te hayatta olduğunu göstermektedir.

Seyahatnâme'yi yolculuklarının bitişinden, yani 1673'ten sonra yazdığı genellikle kabul edilmektedir. Başarısızlıkla sonuçlanan 1683 İkinci Viyana kuşatmasından haberi olduğu kesindir. 1685 Yılı Aralık ayında idam edilmiş olan Melek İbrâhîm Paşa'dan "*rahmetu'llâhi aleyh*" diyerek söz etmiştir. Ve Teply'nin son derecede mantıklı, inandırıcı belirlmesine göre 31 Ekim 1687'den sonra eserinin 7. kitabında değişiklik yapmıştır. Bu tarihi *terminus post quem* kabul edip St. Stephan Katedrali'nin çan kulesindeki tacın değiştirildiği haberinin Viyana'dan Kahire'ye en az iki ayda ulaşmış olabileceğini de hesaba katarsak, Evliyâ Çelebi'nin 1687'nin son günlerinden önce ölmemiş olduğu rahatlıkla söylenebilir, kim bilir, belki de daha uzun yaşamıştır.

27 Defterdâr İbrâhîm Paşa 1668-69 (1079)'da Şam valiliği yapmıştır. Bkz. A. Özcan. Melek İbrahim Paşa. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 12 (1998), 223 (Sicill-i Osmânî I.109). Defterdâr İbrâhîm Paşa 1673'te Kandiye muhafızlığına tayin edilmiştir. Bkz. A.g.y. 223.

28 Defterdâr Melek İbrâhîm Paşa'nın Mısır valiliği Evliyâ'nın Kahire'de bulunmasından önce olmakla beraber, *Seyahatnâme*'de onun yaptırdığı hayratları övgüyle vurgulayarak anlatır: *Evsâf-i tekye-i Kademü'n-nebî aleyhisselâm: sene 1074 tarihinde Defterdâr İbrâhîm Paşa hazretleri min-mahabbeti Resûl-i Hudâ Muhammed Mustafâ için kendü mâlından elli Mısrî kîse ifrâz edüp Hazret-i Resûl-i mübînin kadem-i şerîfine eflâke ser çekmiş bir kubbe-i âlî ve ana mutasıl bir câmi'-i kebir inşâ etmiştir kim vâsfında lisân kâsırdır. Ve leb-i Nîl'de fevkânî ve tahtânî ehl-i teferrüc için kâ'a ve maksûreler ve müte'addid nîm soffalı dîvânhâneler ve Cîrid meydânına nâzır bir kasr-ı âlî inşâ edüp tahtânîsin cümle ehl-i teferrüce soffalar ile ârâste olunmuş bir âsitâne-i kübrâdır* (Y115b). Evliyâ Çelebi, sözlerini caminin nakışlarını, içindeki kıymetli eşyaları, kitapları ve özellikle İbrâhîm Paşa'nın müzehheb tuğrasını övgüyle anlatarak sürdürür (116b). Daha sonra bu camide bir gün bir gece süren mevlid töreni yapıp "*sâhibü'l-hayrât*" Defterdâr İbrâhîm Paşa'ya "*hayır du'â*" edildiğini bildirir (Y224a) ve yine Kademü'n-Nebî'deki külliyesinden ve teferrücgâhından övgüyle söz eder (Y225b).